

როსტომ ჩხეიძე
Rostom Chkheidze

თავგადასავალი თბილისის მუსლიმური თემისა
(გზამკვლევად ნანი გელოვანის მონოგრაფია)

The Adventure of the Muslim Community of Tbilisi
(The monograph of Nani Gelovani as a guide)

მირზა ფათალი ახუნდოვს კავკასიის მოლიერად რომ მოიხსენიებდნენ, კიდევ მოლიერივით ხვედრი უნდა რგებოდა:

როდესაც გარდაიცვლებოდა აზერბაიჯანელთა ეს განმანათლებელი 1878 წლის 10 მარტს, მუსლიმი სასულიერო წოდება წინ უნდა აღდგომოდა მის დაკრძალვას მუსლიმთა სასაფლაოზე, რაკილა იგი უპირისპირდებოდა ისლამის რელიგიურ დოგმებსა და სტრუქტურას. და უნდა განეცხადებინა მოლას:

მირზა ფათალი ახუნდოვი გიაურია, მას წმინდა მაჰმადიანთა სასაფლაოს ვერ წავაბილწვინებო.

და განმანათლებლის პატივით დაკრძალვა თავის თავზე უნდა აეღო ქართველ საზოგადოებას, ახუნდოვის თანამებრძოლებსა და გრიგოლ ორბელიანს, რომელსაც ეს დიტირამბი უნდა ეძღვნა განსვენებულისათვის:

– არ ვიცოდი, მაჰმადიანთა სასულიერო წოდება თუ ასე მოეპყრობოდა პატიოსან ადამიანს. მათ არ იციან, თუ რა განძს წარმოადგენს მირზა ფათალი ახუნდოვი. ევროპელებს რომ ჰყავდეთ ეგეთი ადამიანი, შიგ ეკლესიაში დამარხავენ დიდის დიდებით. გავა დრო, ხალხი დააფასებს მირზას ამაგს, მომავალი თაობა არ აპატიებს ამ ადამიანებს ამ უმადურობას.

არც ქრისტიანთა სასაფლაოების ხელმძღვანელნი დათანხმდებოდნენ მის დაკრძალვას თბილისის რომელიმე ძვალშესალაგში, და პოლიცია ერთადერთ გამოსავლად იმას დაინახავდა, სასწრაფოდ დაეკრძალათ... სიკვდილმისჯილ პატიმართა სასაფლაოზე, ამჟამინდელი ნადიკვარის ქუჩის ბოლოს.

ისევ გრიგოლ ორბელიანი გამოიძებდა თავს და მისი გავლენით ქალაქის ფალავნები, მეიდნის კინტოები, ხელოსნები, უბნის მცხოვრებნი და ოჯახის ახლობლები მოახერხებდნენ მის დაკრძალვას დიდებითა და პატივისცემით გორხანას სამაროვანში, ბოტანიკური ბაღის სამხრეთ-აღმოსავლეთით.

მაჰმადიანთა კულტის მსახურნი რომ გააცნობიერებდნენ და გაითვალისწინებდნენ ხალხის უზომო სიყვარულს მისადმი, შიშით ხმის ამოლებას რაღას გაბედავდნენ, თუმც... თუმც ის, რომ მირზა ფათალი ახუნდოვის სამარის ახლოს აკრძალავდნენ მუსლიმთა დასაფლავებას.

მაგრამ ის დროც უნდა დამდგარიყო, როდესაც ხალხი გააუქმებდა ამ უკადრის დადგენილებას.

ეს ერთ-ერთი ეპიზოდია თბილისში მუსლიმთა სასაფლაოს – გორხანას – ისტორიისა, საკმაოდ დიდ ტერიტორიას რომ მოიცავდა, მაგრამ XX საუკუნის 30-40-იან წლებში დაიკეტებოდა. 50-იან წლებში კი საბჭოთა ხელისუფლება დაანგრევდა და ასეთი დოკუმენტიც შემუშავდებოდა:

– ბოტანიკური ბაღის აღმოსავლეთით მდებარე ყოფილ მუსლიმთა სასაფლაოს ტერიტორიაზე არსებული საფლავების მცირე შენობები, ეგრეთწოდებული გუმბეზები, ნაგებია ქართლი აგურისაგან და გადახურულია ფერადი (ფირუზისფერი) კრამიტებით. მათი ხნიერება ჯერ არავის დაუდგენია...

მოგვიანებით მოხერხდებოდა დაზუსტებულიყო მდებარეობა და გადაღებულიყო დაახლოებით ასი სამარის სურათი, მათ შორის გამოვლინდებოდა 30-ზე მეტი ცნობილი აზერბაიჯანელი მოღვაწის საფლავიც.

გადმოცემით სასაფლაოს ტერიტორიაზე არსებულა პატარა მეჩეთიც, რომელიც 1950 წელს აუფეთქებიათ. მართალია თბილისის არცერთ ისტორი-

ულ გეგმაზე არ აღნიშნულა სასაფლაოს შემოგარენში მუსლიმური სალოცავის არსებობა, მაგრამ ის შესაძლოა XVIII-XIX საუკუნეებში აშენებულიყო, მითუმეტეს 1900 წლის ფოტოზე შემორჩენილია მეჩეთისა და მინარეთის ნანგრევები.

გორხანას თავგადასავალი ერთ-ერთი მონაკვეთია ნანი გელოვანის მონოგრაფიისა „თბილისის მუსლიმური თემი (1801-1917)“, რომელიც წარმოგვიდგება თვალსაჩინო მოვლენად თავისი მრავლისმომცველობითა და დეტალურობით, ანალიტიკური სიღრმითა და დოკუმენტური მასალის სიუხვით, უმთავრესად არქივებში მოძიებულით, მათი დიდი ნაწილი პირველად რომ უნდა შემოსულიყო სამეცნიერო მიმოქცევაში.

და საერთოდაც:

ასე მასშტაბურად პირველად უნდა წარმოსახულიყო თბილისის მუსლიმური თემის როგორც პოლიტიკური და სოციალ-ეკონომიკური, ისე კულტურული და საგანმანათლებლო ცხოვრების მრავალფეროვანი გამა; თემისა, რომელშიც შედიოდნენ სპარსელებიც, აზერბაიჯანელებიც, დაღესტნელებიც, ყაზანელი თათრებიც, თურქებიც, და რომლის ეთნიკური შემადგენლობა იცვლებოდა სეზონური მუშების ხარჯზე.

თუმც მონოგრაფია უმთავრესად ეძღვნება XIX საუკუნისა და XX-ის პირველი ათწლეულების ყოფას, მაგრამ რეტროსპექტულად მზერა მიდევნებულია საუკუნეთა სიღრმეში: VII საუკუნემდე, როდესაც არაბმა სარდალმა ჰაბიბ იბნ მასლამამ დაიპყრო ქართლი და მოსახლეობას დაუმტკიცა „დაცვის სიგელი“ ანუ ზავისა და შეუვალობის წიგნი, რომელიც იდებოდა გამარჯვებულ არაბ მუსლიმებსა და დამარცხებულ სხვა რჯულის აღმსარებელ ხალხებს შორის, როდესაც უომრად, ყოველგვარი წინააღმდეგობის გარეშე ხდებოდა დამორჩილება...

VIII საუკუნის შუა ხანებში პირველად გამოჩნდებოდა და შემდგომ ხშირად გახშიანდებოდა ნისბა ათ-თიფლისი, რაც შეიძლება ეტარებინათ იმ მუსლიმებს, რომელნიც თავიანთი ცხოვრების რომელიმე ეპიზოდით უკავშირდებოდნენ თბილისს: დაბადება იქნებოდა, მუდმივად ცხოვრება თუ დროებით მოღვაწეობა... და დადასტურდებოდა არსებობა 54 მუსლიმი სწავლულისა ამ ნისბით, გარკვეულ როლს რომ ასრულებდნენ როგორც თბილისის, ისე მახლობელი აღმოსავლეთის პოლიტიკურ, ეკონომიკურ და კულტურულ ცხოვრებაში.

მუსლიმური ქვეყნების უმეტესობის მსგავსად შიიტები თბილისშიც რომ შეადგენდნენ აქტიურად მოქმედ უმცირესობას, მკვლევარი მნიშვნელოვნად მიიჩნევდა იმ გარემოებას, რომ:

ერთ-ერთი შიიტური გადმოცემა თბილისს ასახელებდა ღვთის მიერ საგანგებოდ გამორჩეულ სამ ქალაქს შორის – ქუფასა და ყუმთან ერთად.

ათ-თიფლისის ნისბას რომ ატარებდა არაერთი სუფიზმის მიმდევარიც, საგანგებოდ შეგვახსენებდნენ ისტორიული მატიანის ცნობას:

თბილისის დაბრუნების შემდგომ დავით აღმაშენებელი აქ რომ ააშენებდა ქარვასლებს სტუმართათვის და სახლებს მქადაგებლებისათვის, სუფიებისა და პოეტებისათვის.

თბილისელ მუსლიმებს უშუალო კავშირი რომ ჰქონდათ მეცნიერებისა და კულტურის აღიარებულ ცენტრებთან – ბაღდადი იქნებოდა, იერუსალი-

მი, დამასკო, მერვი, ნიშაბური, ისპაჰანი, ჰამადანი, მექა, ჰალაბი (ალექო) თუ სხვაც არაერთი – რალა გასაკვირია, რომ მარალის ობსერვატორიაში, ასტრონომიულ კვლევა-ძიებათა ცენტრად რომ მიიჩნეოდა, სამ ცნობილ მეცნიერთან ერთად თბილისიდან მიიწვევდნენ ფახრ ად-დინ ალ-ხილატ ათ-თიფლისსაც, რომელიც მოიხსენიებოდა ზუსტ მეცნიერებებსა და ასტრონომიაში იმ დროის ცოდნის კრებულად.

და თორმეტწლიანი დაკვირვებების შედეგად ამ ობსერვატორიაში რომ შეადგენდა ასტრონომიულ ცხრილებს, მოგვიანებით დიდი შუააზიელი ასტრონომი ულულბეგი სნორედ ამ ცხრილების გადამუშავების, შევსებისა და შესწორების საფუძველზე შეადგენდა თავის განთქმულ „ბიჯი – ვარსკვლავთა კატალოგს“.

საგულისხმოა, რომ ნარიყალას სარეკონსტრუქციო სამუშაოებთან დაკავშირებული არქეოლოგიური გათხრებისას იპოვნდნენ ზოდიქოს თანავარსკვლავედების გამოსახულებათა მოტივებზე ორნამენტირებულ ქვის ციფერბლატს, მზის საათისათვის ნიშანდობლივი აუცილებელი დეტალით – გნომორის სამაგრიტ.

ნიგნი მოიცავს ისეთ ეპოქას, რაც თავისთავად მოითხოვდა რუსეთის კონფესიური პოლიტიკისა და თბილისში ამიერკავკასიის მუსლიმთა – შიიტური და სუნიტური – სასულიერო მმართველობათა ჩამოყალიბებისა და საქმიანობის წარმოჩენას.

მკვლევარი განსაკუთრებულ აქცენტს გადაიტანდა რუსული ხელისუფლების ურთიერთობაზე რეგიონის მუსლიმური საზოგადოების ყველაზე მნიშვნელოვან ნაწილთან – სასულიერო წოდებასთან, და გამოავლენდა არსებით პრობლემებს ამ ურთიერთობის პროცესში.

აზერბაიჯანული პრესის ისტორიის მიმოხილვისას გამოჩნდებოდა 1871 წელს სამეურნეო საზოგადოებაში შეტანილი განცხადებაც გიორგი წერეთლისა, იმჟამად „სასოფლო გაზეთის“ რედაქტორის, რომელიც ითხოვდა ნებართვას ამავე გაზეთის გამოცემისას თათრულ ენაზეც „თფილისის გუბერნიის თათრებისათვის“.

და თუმც იგი ასაბუთებდა ამგვარი გაზეთის აუცილებელ საჭიროებასა და სარგებლიანობას, საზოგადოება არ დაყაბულდებოდა ამ წინადადებას ორი მიზეზით.

ერთი: ფული არა გვაქვსო.

და მეორე: ჩვენი თათრები კითხვას არ არიან შეჩვეულნი და მაშასადამე გაზეთი მათ სარგებლობას ვერ მოუტანსო.

ამ მეორე მიზეზს ხელოვნურად მიიჩნევდნენ და უსაფუძვლოდ: თუ არ არიან შეჩვეულნი, შეეჩვევიან, გამოსცადეთ, იქნებ იკითხონო!..

ფულზე კი ეტყოდნენ: თუ არ დაინანებთ, ეგ ფული დაკარგული არ იქნება, რადგანაც ცოტა ხანში ერთი-ასად მოიტანს სარგებლობასო.

მაინც მიაღწევდნენ აზერბაიჯანული ტოპოგრაფიისა და პერიოდული პრესის დაფუძნებასაც, ეს ისტორიული მისია თავს რომ უნდა ედო ჰასან ბეგ ზარდაბის, რომელიც პრესის მართალ სიტყვას მიიჩნევდა განსაკუთრებული ძალის იდეურ იარაღად და ყველაფერს იღონებდა მის დასამკვიდრებლად: სტამბოლიდან ჩამოიტანდა ბაქოში სპეციალურ არაბულ ტიპოგრაფიულ შრიფტს, თბილისიდან და სხვა ქალაქებიდან კი – ტიპოგრაფიულ მონყობი-

ლობას, და ნებართვასაც მოიპოვებდა ბაქოს საგუბერნიო ტიპოგრაფიაში საფუძველი ჩაეყარა აზერბაიჯანული ეროვნული პრესისათვის.

ხოლო შემახის მცხოვრები სამი ძმა უნსიზადე თბილისში რომ გადმოვიდოდა განათლების სრულყოფისათვის, ზარდაბის საქმის პირველი გამგრძელებელი იხინი უნდა გამხდარიყვნენ.

კავკასიის საცენზურო კომიტეტი ბოლოსდაბოლოს იმიტომაც დათანხმდებოდა აზერბაიჯანული პრესის დაფუძნებას, რომ იმედოვნებდნენ: გაზეთი ხელს შეგვიწყობს იმპერიული პოლიტიკის განმტკიცებაში კავკასიის მუსლიმთა შორისო.

ამავე მოტივით იყაბულებდნენ თბილისში მუსლიმთა სასწავლო დაწესებულებების დაარსებასაც: გაგვიადვილდება კავკასიის მუსლიმთა შერწყმა რუსულ სამართლებრივ და კულტურულ სივრცესთანო. ამასთან ადგილობრივ მაცხოვრებელთაგან მოხელეები ხომ უნდა მოემზადებინათ ადმინისტრაციაში სამუშაოდ.

ამიტომაც განათლების შინაარსითაც და სწავლების ენითაც ამ სასწავლებლებს რუსულად მოაქცევდნენ.

თუმც მუსლიმ განმანათლებელთა და უმაღლესი სასულიერო წოდების მოღვაწეობა ამ სკოლებში, აგრეთვე გორის სამასწავლებლო სემინარიის აზერბაიჯანული განყოფილების მიერ მასწავლებლების, სახელმძღვანელებისა და მეთოდური მასალის მომზადებასა და მუსლიმი ვაჟებისა და გოგონებისათვის კერძო სკოლების დაარსებას თბილისში მნიშვნელოვანი წვლილი უნდა შეეტანა მუსლიმთა განათლების საქმეში.

ყველა დოკუმენტი, ყველა ისტორიული წყარო და ერთიანი პანორამა, რაც ასე თვალნათლივ უნდა წარმოსახულიყო ნანი გელოვანის მონოგრაფიული ნაშრომის წყალობით, ათვალსაჩინოებდა, რომ:

რუსული მმართველობის დამყარებას ამიერკავკასიაში არსებითი გავლენა არ მოუხდენია თბილისის მუსლიმურ თემზე, სადაც ისლამი გახლდათ მუსლიმთა იდენტობის მარკერი. და თბილისის მუსლიმები შეინარჩუნებდნენ რელიგიურ და ეთნოკულტურულ ავტონომიას.

და ეს იმისდა მიუხედავად, რომ:

სუნიტებსა და შიიტებს შორის არსებულ დაუსრულებელ დაპირისპირებას რუსეთის იმპერიის ადმინისტრაცია და გენერლები იყენებდნენ თავიანთი ინტერესებისათვის.

და იმასაც მიაღწევდნენ, რომ გადაჰკიდებდნენ თბილისის სომხურ და აზერბაიჯანულ მოსახლეობას იმ მიზეზით, არათანაბარ პირობებს რომ შეუქმნიდნენ ქრისტიან სომხებსა და მუსლიმ აზერბაიჯანელებს.

ბოლომდე მაინც ვერ გაიტანდნენ თავისას, და თუ რატომ ვერ გაიტანდნენ, დამაჯერებლად და რელიეფურად წარმოჩნდებოდა ნანი გელოვანის ნიგნში, თავისებურ გზამკვლევად რომ გამოგვადგება თავისი მრავალი განშტოებითაც და კვლევა-ძიების ახალ არეალთა მოხაზვითაც, უპირველესად მაინც 1917 წლის შემდგომი ხანა რომ არის ასევე გამოსაკვეთი და გასათვალსაჩინოებელი.

დაასრულებ ნანი გელოვანის ამ მონოგრაფიის კითხვას და ძალდაუტანებლად წამოგაგონდება, რამდენი თემაა კიდევ მრავალმხრივ შესწავლილი და დამუშავებული - არც სტატიები გვაკლია, არც ნარკვევები, არც მახვილ-

გონივრული დაკვირვებანი, არც მიგნებანი თუ აღმოჩენები, მაგრამ ეს ყოველივე ცალ-ცალკეა მიმოხილული და აკლია ის გამაერთიანებელი ხელი, რომელიც მთელს ამ მონაპოვარს შეკრებდა, გაიაზრებდა, დააღაგებდა, შეავსებდა, დააზუსტებდა, გამოთქვამდა არაერთ საგულისხმო და მნიშვნელოვან დაკვირვებას, უხვად შემატებდა ახალ მასალებს, განსაკუთრებით არქივებიდან შემოიტანდა სამეცნიერო მიმოქცევაში და აქცევდა განზოგადებულ, ფუნდამენტურ ნაშრომად.

„თბილისის მუსლიმური თემი“ ამ მხრივაც წაადგება ჩვენს მეცნიერებას, რომ შეაგულიანებს არაერთ მკვლევარს მსგავსი განზოგადება-სისრულისაკენ, რათა თვალნათლივ გამოჩნდეს, თუ რა მოგვიპოვებია ამა თუ იმ პრობლემატიკის დამუშავებისას, და გარკვეული საყრდენიც შეიქმნას ახალ-ახალი ძიებებისათვის.

მით უფრო, თუ მონოგრაფიას ექნება არა მხოლოდ პირწმინდად მეცნიერული, საგანმანათლებლო და კულტურული მნიშვნელობა, არამედ საზოგადოებრივ-პოლიტიკური დანიშნულებაც, ნანი გელოვანის თავდადებული გარჯის ამ მნიშვნელოვანი ნაყოფისა არ იყოს.